

*Ольга Вячеславівна КІРІЄНКО,
аспірантка Інституту української археографії
та джерелознавства імені М. С. Грушевського,
завідувачка Музею Михайла Старицького (Київ)*

ЛИСТУВАННЯ ЯРОСЛАВА СТЕШЕНКА З БОРИСОМ ЧИСТЯКОВИМ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ЖИТТЄПИСУ УКРАЇНСЬКОГО БІБЛІОГРАФА

**(Дослідження матеріалів рукописного відділу
Російської національної бібліотеки
у Санкт-Петербурзі)**

У статті проаналізовано листування відомого українського бібліографа Я. І. Стешенка з лєнінградським ученим Б. М. Чистяковим. Цей епістолярій є важливим джерелом для доповнення біографії Я. І. Стешенка.

Ключові слова: листування, епістолярій, джерело, біографія, бібліограф, книгознавство, література, екслібриси, вчений, спілкування, дослідження.

The article is devoted to the epistolary heritage of famous ukrainian bibliographer Y. I. Steshenko. Especially very important information for his biography consist his letters to the sent-petersburg scientist B. M. Chistyakov.

Keywords: correspondence, epistolary, source, biography, bibliographer, bibliography, letters, ex-libris, scientific, contact, investigation.

В статье проанализирована переписка украинского библиографа Я. И. Стешенко с ленинградским ученым Б. М. Чистяковым. Их эпистолярный содержит важную информацию для дополнения биографии Я. И. Стешенко.

Ключевые слова: переписка, эпистолярный, источник, биография, библиограф, книговедение, литература, экслибрисы, ученый, общение, исследование.

Ярослав Стешенко (1904–1939) був наймолодшим паростком славнозвісного роду Старицьких. Його батько Іван Матвійович – знаний поет, літературознавець, перший міністр освіти Української Народної Республіки, мати – дитяча письменниця, перекладачка, молодша донька видатного українського драматурга Михайла Петровича Старицького, Оксана Михайлівна. Сам онук корифея за молодих років здобув визна-

ння перспективного вченого-бібліографа, знавця книжкової графіки, відомого колекціонера екслібрисів.

За радянських часів, по смерті бібліографа у концтаборі, не зважаючи на його посмертну реабілітацію 1966 р., ім'я Ярослава Івановича перебувало у забутті, за винятком окремих інформаційних публікацій у енциклопедичних виданнях [12, с. 395; 9, с. 538]. Стаття про бібліографа, як і про інших членів родини Стешенків, була вміщена у 8 томі виданої поза межами Радянського Союзу «Енциклопедії українознавства» [2, с. 3058]. Після набуття Україною незалежності до постаті вченого та його наукового доробку почали звертатися дослідники. У 1997 р. Н. Я. Стрішенець у статті «Стешенко — бібліограф української книги» проаналізувала науковий доробок Я. І. Стешенка, а за два роки по тому в публікації «...Чекати на мене... божевільна і марна вигадка» висвітлила трагічну долю Ярослава Івановича [10; 11]. Одночасно до постаті вченого звернувся Сергій Білоконь, який у статті «Видатний український бібліограф Ярослав Стешенко (1904–1939)» зробив ґрунтовний огляд життя та діяльності бібліографа [1]. Протягом 1990-х та у першій половині 2000-х рр. у публікаціях і розвідках, присвячених родині Старицьких, історію життя та діяльності Ярослава Івановича фрагментарно описував Ю. М. Хорунжий [13]. У 2008 р. була надрукована стаття С. В. Набок «Ярослав Стешенко: життєвий шлях та творчий доробок» [6]. Але спадщина вченого й нині повною мірою не повернулася до наукового обігу. Так само як залишаються недослідженими та маловідомими важливі сторінки життя та діяльності науковця.

Необхідна реконструкція біографії, точна оцінка внеску вченого у розвиток вітчизняної бібліографії. Це вимагає більш широких досліджень, насамперед, виявлення та систематизації джерельної бази для дослідження життя та діяльності книгознавця, ретельного вивчення його архіву. У фондах Музею видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського та Михайла Старицького зберігається основна частина архіву науковця, серед матеріалів — його особисті документи, листи, окремі наукові роботи, частина колекції екслібрисів, фото. Фондову збірку доповнюють книги з бібліотеки Ярослава. Ці матеріали у складі родинного архіву передала музеєві старша сестра бібліографа Ірина Іванівна Стешенко. Інші джерела розпорошені по архіво- і фондосховищах як України, так і за її межами.

Метою даної публікації є введення до наукового обігу до цього часу невідомих джерел — матеріалів листування Ярослава Івановича Стешенка з російським ученим Борисом Михайловичем Чистяковим, дослідження інформативних можливостей цих дже-

рел, значення зафіксованої у них інформації для реставрації біографії українського книгознавця.

Народився Ярослав 6 квітня 1904 р. у родині був другою дитиною (Стешенки вже мали 6-літню доньку, згодом відому акторку — Ірину). Тоді важко було уявити, скільки випробувань долі чекає на нього в майбутньому. Зростати дітям Стешенків доводилося у непростій атмосфері постійних жандармських обшуків, адже їхня оселя знаходилася під безперервним поліційним наглядом. У автобіографічних даних Оксана Стешенко писала¹: «...З 1897 року ми вдвох з чоловіком приймали гарячу участь у підпільній революційній роботі: наше приміщення, наша адреса була явочною і для людей, і для революційної кореспонденції та літератури. Ще в 1907 році приймала участь у маніфестації з приводу Вітровської історії, що охопила всю колишню Росію (Маруся Вітрова була наша особиста приятелька)².

За це була заарештована і після арешту вислана разом з чоловіком на три роки за межі університетських міст...» [4]. Не рідко подружжю доводилося тікати з Києва, переховуватись, аби врятуватися від чергового арешту. Бували також випадки, коли діти тривалий час не бачилися з батьками. Ярку особливого суму завдавали часті розлуки з татом, який був для нього взірцем чоловічої мужності. Складне становище на короткий час змінила лютнева революція 1917 р. Після проголошення автономії України та організації Центральної Ради І. Стешенка призначили Генеральним секретарем відділу освіти при Генеральному секретарстві Української Республіки, де він плідно працював над створенням української школи. Але з появою 1918 р. у Києві більшовиків розпочалася нова фаза переслідування родини. На щастя, як свідчить «Робітнича газета» за 1917 р. (№ 64, с. 3) І. Стешенко з дружиною встигли сховатися від червоних. За кілька місяців, під час гетьманування П. Скоропадського, у житті онука Михайла Старицького сталася перша велика трагедія. Іван Матвійович, якому вдавалося втримуватися на посаді міністра освіти при постійних змінах кадрового складу міністерства з приходом гетьмана залишив посаду. Натомість погодився на пропозицію Кам'янець-Подільського уні-

¹ Тут і далі цитати подаємо зі збереженням авторської орфографії.

² Вітровська історія — йдеться про самоспалення відомої представниці руху народовольців Марії Вітрової у стінах Петропавлівської фортеці (С-Петербург). У відповідь демократична молодь великих міст імперії вийшла з демонстраціями протесту. Участь у київських заворушеннях брали О. М. Старицька та І. М. Стешенко. Маруся Вітрова справді була особисто знайома з родиною Старицьких, не раз бувала у них, близько приятелювала з Оксаною Михайлівною. У поданих даних Оксана Михайлівна робить помилку, оскільки заворушення відбувались не 1907 р., а 1897 р.

верситету посісти місце професора. Напередодні переїзду він разом із сином вирішив навідати рідну Полтаву. Під час перебування в Полтаві экс-міністра було вбито невідомими злочинцями на очах у сина. Втім, у справі О. М. Степенко вказано, що вбито Івана Матвійовича було за розпорядженням командування червоної армії [14, арк. 61].

За кілька років влада розпочала переслідування самого Ярослава — у 1921 р. його на кілька днів було затримано за підозрою в діяльності у антирадянському молодіжному угрупованні, а 1923 р. — він пробув кілька днів у камері за звинуваченням у приналежності до контрреволюційної організації «Козача Рада» [14, арк. 77]. Та, не зважаючи на складні умови життя, важке матеріальне становище та психологічну травму, Ярослав виявив значний хист до наукової роботи і з юних років зарекомендував себе як перспективний учений.

У відділі рукописів Російської національної бібліотеки (Санкт-Петербург) зберігається листування Я. Степенка з Борисом Михайловичем Чистяковим³, яке налічує двадцять п'ять одиниць збереження. Серед них — 23 листи українського науковця до російського колеги (ф. 840, од. зб. 191, Чистяков Б. М.) та два листи Бориса Чистякова до Ярослава Степенка (ф. 840, од. зб. 80, Чистяков Б. М.). Листи Ярослава написано з Києва, Харкова, Уральська протягом 1929–1936 рр. Усі мають науковий, діловий характер, здебільшого стосуються питань бібліографії, книжкової справи, обміну екслібрисами (які колекціонував Ярослав) та обміну літературою. Окремі з них містять цікаву біографічну інформацію, що є цінним джерелом до вивчення життя та діяльності українського книгознавця. Розкривають листи також умови тогочасного життя, торкаються специфіки формування книгознавчої науки в Україні протягом 30-х рр. Як і будь-які джерела епістолярного виду вони дають змогу розкрити особистість молодого вченого.

Весь епістолярій являє собою рукописи, писані на невеликих аркушах паперу чи поштових картках (тип відкритого листа). При закритих листах зберігається 12 конвертів. На кожному листі міститься примітка адресата з датою, коли було відіслано відповідь. Листи Б. М. Чистякова до Я. І. Степенка, судячи з усього, чернетки, один датується 1929 р., другий — 1936 р.

Листування між науковцями розпочалося 1929 р., перший лист Я. І. Степенка є відповіддю на надіслані йому пам'ятки Ленінградського товариства бібліофілів (далі — ЛТБ). Відтоді розпочалося регулярне листування, що, проте, мало трирічну перер-

³ **Чистяков Борис Михайлович** — російський учений-бібліограф, книгознавець, колекціонер книжкових знаків. Один із найактивніших діячів Ленінградського товариства бібліофілів. Помер під час блокади.

ву — з 1932 р. до 1935 р. Підстави для подібних тверджень дає не лише відсутність листів цього часу, а й зміст перших листів 1935 р. Якщо розподілити матеріали за часом та місцем написання, то помітимо, що найбільше листів було написано Ярославом із Києва впродовж 1929–31 рр. (11 листів), переписку з ленінградським колегою він продовжив і під час перебування у Харкові 1932 р. (5 листів), після цього, як ми уже згадували, у спілкування науковців спостерігається трирічна перерва. 1935 р., перебуваючи після чергового арешту на засланні в Уральську, Ярослав відновив листування з Б. М. Чистяковим у зв'язку не лише з професійною, а й побутовою необхідністю. У період з 1935 р. по 1936 р. із Уральська Борису Михайловичу було надіслано 7 листів.

Київ	Харків	Уральськ
1. Лист від 01.03.1929 р.;	1. Лист від 09.02.1932 р.;	1. Лист від 01.07.1935 р.;
2. Лист від 26.04.1929 р.;	2. Лист від 29.02.1932 р.;	2. Лист від 02.09.1935 р.;
3. Лист від 03.05.1929 р.;	3. Лист від 27.04.1932 р.;	3. Лист від 30.09.1935 р.;
4. Лист від 24.05.1929 р.;	4. Лист від 05.06.1932 р.;	4. Лист від 19.10.1935 р.;
5. Лист від 20.07.1929 р.;	5. Лист від 20.09.1932 р.	5. Лист від 20.12.1935 р.;
6. Лист від 10.03.1930 р.;		6. Лист від 12.02.1936 р.;
7. Лист від 06.06.1930 р.;		7. Лист від 24.02.1936 р.
8. Лист від 06.09.1930 р.;		
9. Лист від 11.01.1931 р.;		
10. Лист від 30.01.1931 р.;		
11. Лист від 18.03.1931 р.		

З таблиці помітна пауза у листах, написаних із Києва — між останнім листом 1929 р. і першим листом 1930 р. є перерва майже у рік. Продиктовано їй тим, що саме у цей час Ярослава Стешенка було заарештовано у зв'язку з процесом Спілки Визволення України.

Взагалі, період 1929–1936 рр., що його охоплює листування, був одним із найскладніших як у долі Ярослава, так і в долі родини Старицьких, в історії української бібліографії та історії України загалом.

Саме 1929 р. розпочався трагічний період у житті родини Старицьких. Остання її представниця Ірина Іванівна Степенко (рідна сестра Ярослава), якій єдиній вдалося вціліти у репресивній машині радянської влади назвала цей час «Ходіння по мукам». Кінець двадцятих років минулого століття ознаменувався початком масового наступу на представників української інтелігенції. Насамперед, постраждало старше покоління — 1930 р. відбувся показовий судовий процес «Спілки визволення України», на лаву підсудних потрапили також члени родини. Першим із нащадків драматурга 23 липня 1929 р. заарештували Ярослава Стешенка, тоді —

нештатного наукового співробітника ВУАН, наукового співробітника Всенародної бібліотеки України при академії наук, члена українського бібліографічного товариства. У цей час він плідно працював над дослідженням із історії української книги, книжкової графіки. Услід за Ярославом у камері передсудового слідства опинилася його кузина, Вероніка Черняхівська, а незабаром органами ДПУ були заарештовані Людмила Старицька-Черняхівська, тітка Ярослава, та її чоловік, професор Київського медичного інституту Олександр Черняхівський. Щодо Ярослава, то підставою для його арешту спочатку стала «участь у контрреволюційній організації», і лише за кілька тижнів було сформульовано чітке звинувачення — участь у «Спілці Визволення України». Під час допитів молодий науковець (Стешенку було лише 25 років) не визнав жодного звинувачення, відкидав будь-які закиди у свій бік. Не зламався Ярослав навіть при погрозах вищої міри покарання за «запирательство» та після тривалих погроз і принижень із боку слідчого ДПУ. Лише відмовився давати свідчення. Врешті справу передали на розгляд несудових органів. Але, на диво, Київська трійка, якій було рекомендовано затвердити вирок, — 10 років позбавлення волі, на початку 1930-го р. його відмінила. Наприкінці 1929 р. також було звільнено з-під арешту В. Черняхівську (офіційна версія — «за браком доказів»). Але випробування для молодого науковця на цьому не закінчилися. У зв'язку з арештом Ярослава було звільнено з роботи і він залишився майже без засобів до існування, жили вдвох із матір'ю на копійки, які їй виплачували за літературні переклади. Невдовзі його забрали до лав Червоної армії. Після повернення зі служби Ярослав переїхав до Харкова, де працював у Книжковій палаті. Та він продовжив своє ґрунтовне дослідження «Бібліографія української книги в царській Росії». З метою пошуку матеріалів їздив у відрядження до Москви та Ленінграда, саме тоді і мав нагоду особисто познайомитися Б. М. Чистяковим. Життя, здавалося, налагоджувалося, але 1933 р. Ярослава знову заарештували, звинувативши у націоналізмі, і незабаром вислали на поселення до Уральська. Там він одружився з Мариною Маєвською, в листі до рідних про це Ярослав писав, що вона «дуже полегшує і скрашує час мого вигнання». У 1936 р. відбувся його повторний арешт, 1937 р. його засуджено ще на 5 років таборів і вивезено на Колиму. Цей присуд виявився останнім — 1939 р. Ярослав Стешенко помер. Отже, не випадково саме 1936 р. закінчується його листування з Б. М. Чистяковим. Останні два листи, писані, як показано вище, в Уральську, вже не що інше, як прохання про допомогу в складних життєвих обставинах. 1936 р. датуються два листи-відповіді Ярославу Стешенку від Б. М. Чистякова.

Отже, листування збігається з трьома буремними періодами життя Я. І. Стешенка, які умовно можна назвати «київським», «харківським» та «уральським». Відповідно до зміни обставин життя, змінюються характер листування, інформація зафіксована в епістолярії, його тематика. Отже, для більш зручного дослідження пропонуємо класифікувати листи за місцем написання, що дає можливість більш докладного їх вивчення як джерела до реконструкції біографії книгознавця. Таким чином, розглядаючи зміст і специфіку епістолярних джерел, зможемо визначити не лише їх сутність і ступінь інформаційної репрезентативності, а й на загальному біографічному тлі оцінити їх значення у створенні життєпису бібліографа, визначити контексти україно-російських наукових зв'язків.

Листи Київського періоду (1929–31). Перший лист, вказувалося раніше, має характер подяки за надіслану пам'ятку ЛТБ і прохання щодо подальшого обміну інформацією та матеріалами. Як видно з контексту епістолярію, Ярославу не була відома особа адресата, за що він приносив вибачення. «Уважаемый товарищ! Большое спасибо за присланные мне в свое время памятки ЛОБ'а. Очень прошу Вас выслать мне наложным платежом один экземпляр «Альманаха Библиофила» и впредь прислать мне все издания О-ва (в том числе и повестки). Если Вы желаете, то я мог-бы распространять 10–20 эк[земпляр]ов проспекта «Альманах Библиофила» среди украинских книговедов. Прилагаю 10 ex-libris'ов и прошу прислать мне Ваши дублеты в обменном порядке. Был бы Вам очень признателен если Вы мне сообщите, кто собирает в Ленинграде иностранные ex-libris'ы. Не откажите сообщить мне Ваше имя и отчество...» [10, арк. 1–1 зв.]. Так виглядав початок листування між київським і ленінградським бібліографами. Основна тема, якої торкається у перших листах Я. Стешенко, – прохання надіслати нові номери «Альманаху бібліофіла» або попередні видання цього журналу, що відсутні у його колекції, обмін екслібрисами. Чистяков сумлінно поставився до прохань українського колеги, це засвідчують як подяки, які майже щоразу висловлював Ярослав Іванович, так і замітки, які робив на полях кореспонденцій сам Борис Михайлович (як правило, вказував, коли та що було надіслано українському вченому). Щодо екслібрисів, то при більшості листів київського та харківського періодів збереглися невеличкі аркуші зі списками гравюр і книжних знаків, які Чистяков надсилав Стешенкові.

Окрім того, в окремих епістоляріях трапляються цікаві біографічні відомості. Так, у листі від 20 липня 1929 р. Я. Стешенко дякує за те, що його було прийнято до ленінградського бібліографічного товариства. «Прошу передать в совет ЛОБ'а мою благодарность за оказанную честь – избрание меня в действительные

члены О-ва...» [8, арк. 4]. У деяких листах Я. І. Степенко розповідає про свою працю над монографією про Г. Нарбута та висловлює прохання допомогти у віднайденні інформації про творчість графіка у бібліотеках Ленінграда. Не менш важливим, але не з погляду біографічного, а з позиції дослідження родинного листування, є пояснення Степенком у листі від 10 березня 1930 р. перерви у листуванні, викликаной його арештом, який він називає хворобою: «Многоуважаемый Борис Михайлович. Прошу выслать мне «Альманах Библиофила», который я не смог получить на почте ввиду своей болезни. Ваше письмо от 30. VIII, а также 15 ex-libris'ов получил...» [8, арк. 7]. Так само перебування в ув'язненні називає «хворобою» у листах до родини і його дядько, Юрій Старицький, що з 1919 р. мешкав у Сочі [3]. Ця деталь є досить важливою при вивченні епістолярію 30-х рр.

Прикметно, що у листах «київського» періоду Ярослав майже не торкається справи бібліографії в Україні, лише у кількох із них пише про книги, що мають вийти друком найближчим часом. А в одному з листів за 1930 р. коротко вказує також про чергове перенесення святкування ювілею ВУАН.

Основна риса листування цього періоду — лаконічність, чіткість листів українського книгознавця, коло питань, що піднімаються в листах: обмін літературою, екслібрисами. Усі джерела написані російською мовою, рукописи. На всіх проставлена дата відповіді російського колеги. Майже всі листи мають характер прохань і повідомлень. Біографічна інформація зафіксована у невеликих розмірах, здебільшого її можна виділити з основного контексту листів, як оповіщення про нововидані книжки та дослідження, що провадив сам Степенко.

Окрім вищезгаданої перерви у листуванні під час ув'язнення Ярослава помітна ще одна пауза у спілкуванні книгознавців. Вона розпочинається навесні 1931 р. і закінчується на початку 1932 р. Для того, щоб пояснити причини цієї паузи, зупинимось на окремих моментах біографії Степенка. Цей час — березень — травень 1931 — лютий 1932 рр. виявилися переломними для науковця.

1931 р. Ярослава на рік забрали до лав червоної армії. Після повернення зі служби він переїхав до Харкова, де з чималими труднощами влаштувався на службу у Харківську книжкову палату. Від цього часу розпочинається листування з Чистяковим, яке ми означили у публікації як «**листування харківського періоду**». Вперше з Харкова до Ленінграда Ярослав написав 9 лютого 1932 р. У листі вибачався за те, що цілий рік не відповідав на листи та одразу пояснював: через те, що Ярослава своєчасно не поновили у правах наукового працівника, йому довелося відбувати військову повинність

і лише на початку 1932 р. він повернувся до своєї улюбленої справи. Крім того, за цей час Ярослав Іванович змінив і місце проживання: після служби у армії він оселився у Харкові та влаштувався на роботу до Української Книжкової палати [8, арк. 11]. Як видно з адреси відправника, в Харкові Стешенко оселився у будинку письменників «Слово»⁴. Цей самий перший лист містить також цікаву інформацію про стан бібліографічної науки на українських теренах, фіксує розпад ЛТБ. Проте, зазначає Ярослав Іванович, йому стало відомо, що ленінградським колегам вдалося частково врятувати справу, створивши секцію «собирателей» книги й екслібрисів при Всесоюзному Товаристві філателістів. Короткі характеристики української бібліографічної науки він подає у досить песимістичному тоні: «...У нас на библиографическом фронте полнейшее затишье. В связи с обостренной классовою борьбой на книговедческом фронте⁴ вряд ли возможно будет в ближайшее время возродить украинское библиографическое о-во. Институт книговедения в Киеве целиком реформирован⁵. Во главе института стоят новые люди⁶. В Харькове организована филия киевского института...» [8, арк. 13]. У листі від 27 квітня того самого року Ярослав Іванович подав ще одну, більш емоційно-оціночну характеристику бібліографічної науки на тогочасному суспільно-політичному тлі: «Я продолжаю пока-что работу в любимом мне деле, но не ведаю как долго это сможет продолжаться. Если современные безответственные взгляды на библиографию и остановка работы в научно-библиографических учреждениях укрепятся на продолжительное время, то придется бросать это дело. Кроме того город Харьков сам по себе, действует на меня отвратно. Приходиться завидовать, что вы все же сохранили ЛОБ (хотя и в иной форме) и продолжаете полезную и приятную библиографическую работу. У нас на Украине, к сожалению, и в таких формах не возможно сейчас...» [8, арк. 14]. У наступних листах також містяться окремі відомості про бібліографічну роботу тих часів, але жодна із них не отримує схвальної оцінки книгознавця. Серед описів можна помітити також яскраву зміну позиції та ставлення Стешенка до но-

⁴ «Слово» – будинок письменників у Харкові, на початку 30-х рр. у його стінах проходили арешти провідних українських літераторів.

⁵ Український Науковий Інститут Книгознавства (УНІК) – науководслідна установа, заснована 1922 р. у Києві на базі Головної Книжкової палати. Інститут займався дослідженням питання бібліології, бібліографії, історії друку. Мав 4 секції: історії, соціології й економіки книги, мистецтва і техніки книги та бібліографії. У 1923–1930 рр. видавав журнал «Бібліографічні Вісті» (в якому співробітничав Я. І. Стешенко). До 1931 р. директором Інституту був Ю. Меженко. В середині 30-х рр. установу було ліквідовано (1934 р.)

⁶ Йдеться про арешти серед співробітників інституту книгознавства.

вих починань. Наведемо для прикладу дві цитати. Лист від 5 червня 1932 р.: «У нас в Харькове состоялось инициативное собрание библиофилов, созванное издательством «Рух» в связи с намерением этого издательства начать печатание художественно оформленной украинской книги. Одновременно возникла мысль об организации украинского советского библиографического общества. Избрана инициативная группа для оформления этого дела. Мне кажется, что организация такого О-ва сейчас еще преждевременна, хотя инициаторы этого дела смотрят более оптимистично» [8, арк. 14]. У листі від 20 вересня того самого року він продовжує розповідь про започаткування цієї справи: «Харьковское библиографическое общество еще не начало функционировать. В инициативной группе мало энергичных и заинтересованных в этом деле людей. Все пока что ограничилось только составлением инициативной группы. Немного позже, когда конъюнктура смягчиться (сейчас как-будто намечаются в этом направлении кое-какие симптомы) может-быть можно будет снова возродить Украинское библиографическое О-во⁷. В данный момент лично у меня очень мало времени для общественной работы, да и 1929–30 гг. отбили охоту заниматься этими делами» [8, арк. 16 зв.].

Як бачимо, ці характеристики суттєво відрізняються від творчих, натхнених описів роботи, що звучали в листах 1929 р. У цих самих листах міститься також важлива маловідома інформація, що дає змогу відтворити біографію науковця, його наукову та громадську позицію після арешту і переїзду до Харкова. Після повернення з військової служби молодий учений продовжив не лише улюблену роботу в галузі книгознавства, а й працював над монографією про Нарбута, збирав літературу, екслібриси. Приблизно в цей період закінчував дослідження, присвячене історії української книги за царських часів. Згадки про це також містяться у листах: «В начале октября я собираюсь поехать в Ленинград на 2–3 месяца для окончания своей историко-библиографической работы в области дореволюционной украинской книги...»⁸ [8, арк. 17 зв.]. Лист від 20 вересня 1932 р. — останній серед написаних у Харкові. У 1933 р. Я. Степенка було заарештовано, а 1934 р. відправлено на поселення до Уральська. Спількування між ученими відновилося лише 1935 р.

⁷ Украинское библиографическое общество. Йдеться про Бібліографічну комісію, що працювала у 1926–1930 рр. при Всеукраїнській академії наук.

⁸ Йдеться про підготовлену Ярославом Степенком монографію «Бібліографія української книги на території колишньої Росії (1798–1916 рр.)», на сьогоднішній день машинопис монографії зберігається у відділі рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

Перед тим як перейти до безпосереднього розгляду листів 1935–36 рр., коротко зупинимося на біографії Я. Степенка цього часу. У 1933 р. відбувся черговий арешт науковця. На цей раз онука М. П. Старицького звинуватили у націоналізмі. На жаль, справа цього часу в архівосховищах України відсутня, у справі 1929 р. є лише постанова про його арешт у зв'язку зі справою «Археологів-жупанів». Після арешту Я. І. Степенка було вислано до Уральська [14, арк. 78]. Моральний стан науковця під час заслання промовисто ілюструє лист до родичів, написаний 1934 р.: «Мої дорогі й добрі родичі, звертаюсь до Вас з великим проханням — не уривати зі мною стосунків, бо зрозумійте, що в становищі, в якому я зараз опинився, це дуже тяжко. Прошу писати мені докладно й регулярно листи про всі подробиці та дрібниці вашого особистого життя та україн[ські] новини. Чому мені нічого не пише Орися⁹? Я не припускаю думки, що вона боїться мати стосунки зі своїм братом, до того ж вона сама чудово знає, що він перебуває тут цілком безневинно.

Друге моє прохання — це налагодити в якийсь спосіб регулярну надсилку мені газет і журналів з України. Мені дуже хотілося б постійно здобувати такі газети і журнали: «Комуніст», україн[ську] «Літературну Газету», журнали «Більшовик України», «За марксо-енгельську критику» та бібліографічний бюлетень «Книга за декаду»...» [5].

Отже, в таких умовах відбувалося листування з Б. М. Чистяковим третього, «уральського періоду» (1935–36). На жаль, за наявними листами неможливо встановити точно дату початку листування. Але, як свідчить лист Бориса Чистякова, можна передбачити, що саме російський учений дав йому початок. Адже у листі (судячи з усього не відправленому з якихось причин або чернетці відправленого) Б. Чистяков писав: «Многоуважаемый Ярослав Иванович! Совершенно случайно узнал, что Вы находитесь в Уральске и что Вы задумали продать Вашу коллекцию экслибрисов...» [7, арк. 3]. Отже, останні події з життя українського колеги не були відомі Б. Чистякову, але підставою для відновлення спілкування стало бажання Бориса Дмитровича допомогти у продажу колекції екслібрисів Степенка.

1 липня 1935 р. датується перша відповідь Ярослава Івановича: «...Ваше письмо от 30.v я получил, большое спасибо. Посылаю Вам

⁹ Орися — так в родині називали старшу сестру Ярослава Ірину Іванівну Степенко (1898–1987) — відому акторку, перекладачку. Працювала у театрі «Березіль» Л. Курбаса, після арешту режисера — у Державному харківському театрі імені Т. Г. Шевченка, по закінченні акторської кар'єри розпочала роботу над перекладами. Під час «хрущовської відлиги» домагалася реабілітації для родичів, її стараннями помертвено реабілітували Я. Степенка.

одночасно список моєї колекції. Прошу Вас повідомити можливо було-би її продати цілком і по повній ціні. Конечно, бажано було-би продати колекцію цілком в одні руки, але якщо шляхом аукціону можна продати її значно дорожче, то доведеться на це піти. Я, власне кажучи, продаю свою колекцію (фактично початок колекції) тільки по матеріальним відображенням...» [8, арк. 18]. У цьому самому листі звичайно для Ярослава прохання знайти і вислати «наложним платежом» кілька книжок. Але поруч з традиційними замовленнями наукової та спеціальної літератури, стоїть прохання знайти навчальний посібник із бухгалтерії, за яким він сподівався «теоретично засвоїти сею мудрість...» [8, арк. 18]. Отже, з тексту епістолярію помітний складний матеріальний стан Ярослава, для подолання якого і було вжито заходів щодо продажу колекції, і те, що книгознавцю довелося опанувати нові дисципліни задля пошуку роботи.

Тема подальших листів засвідчує, що колекцію таки було продано, але за значно нижчою ціною, ніж та, на яку сподівався Ярослав. Зашкодило йому і вимушене зволікання. «Уральськ, 2. IX. 935. Многоуважаемый Борис Михайлович, Ваше письмо от 24. VII я получил своевременно, не ответил — потому что пролежал все это время в постели и не смог заняться отправкой *ex-libris* ов. Конечно жалко продавать свою коллекцию и по довольно низкой цене, но ничего не поделаешь. Второй способ (аукцион) был-бы более выгоден, но деньги нужны в данную минуту...» [8, арк. 20].

Обіцянка петербурзьким колегою була виконана наприкінці вересня 1935 р., але вже незабаром Ярослав Стешенко звернувся з наступним проханням — знайти матеріали з методологічними рекомендаціями щодо створення бібліоколектора. «Имею к Вам еще одну просьбу, если Вы, конечно, будете иметь время для ее выполнения. В шестом отделении КОГИЗ'а мне предложено организовать Библиотечный коллетор. К сожалению нет никаких руководящих материалов. Не смогли-бы Вы зайти в Ленинградский коллектор и взять у них для меня весь имеющийся у них инструктивно-методолгический материал о работе библиоколекторов...» [8, арк. 21]. У складних моральних і матеріальних умовах, в яких доводилося жити в Уральську, судячи з усього пропозиція щодо книгозбірні стала для вченого справжнім порятунком. Із дитинства захоплений книжками він із великим ентузіазмом розпочав організацію бібліоколектора. Крім методологічних складностей довелося відчувати при цьому і матеріальні — на обмежені кошти, що були виділені на обладнання та придбання книжок, важко було розгорнути належним чином справу. Це змусило Я. І. Стешенка звернутися до Чисткова з новим проханням: знайти у Ленінграді людину, що допомогла б

придбати для колектора букіністичні книжки за зниженими цінами. Крім того, навіть на засланні не полишав він улюбленої наукової роботи, продовжував студіювати фахову літературу, придбати і вислати яку неодмінно прохав Чистякова, навіть потроху налагоджував життя. Але в останньому з виявлених листів він знову згадує про перспективу безробіття та прохає відмінити старі замовлення на купівлю літератури. Лист із цим повідомленням датовано 30 березням 1936 р. Ймовірно, що це останній епістолярій українського бібліографа до російського вченого, оскільки того самого року Ярослава Стешенка було вкотре заарештовано та відправлено у концентраційний табір на Колиму. Там Стешенко помер 1939 р., офіційна версія – за хворобою.

Підсумовуючи листування останнього (уральського періоду), яке охоплює 10 місяців, відзначимо, що стосується воно загалом справи продажу колекції екслібрисів і прохань допомоги у організації бібколектора. Як і у всіх інших листах Ярослав звертався з проханням придбати наукову літературу, але часто відмовлявся від ще не купленої – за браком коштів. Ці джерела цінні при дослідженні умов життя Ярослава Стешенка під час перебування в Уральську, дають змогу дізнатися про побут українських засланців. Судячи з інформації, зафіксованої в окремих листах, Ярослав Іванович для заробітку зробив спробу опанувати нову, невідому досі професію бухгалтера, але поруч із тим продовжував займатися улюбленою книжковою справою.

На загал, листування Я. І. Стешенка з Б. М. Чистяковим є цінним джерелом при реставрації життєвого шляху бібліографа, необхідним доповненням при дослідженні його наукової діяльності. Матеріали листування можуть стати також важливим елементом джерельної бази при створенні просопографічного портрету родини Старицьких загалом.

1. Білоконь, С. І. Видатний український бібліограф Ярослав Стешенко (1904–1939) [Текст] / С. І. Білоконь // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. – 1999. – Вип. 2. – С. 107–130.
2. Енциклопедія українознавства [Текст] : словникова частина / Наук. т-во ім. Т. Шевченка у Львові ; гол. ред. В. Кубійович. – Репр. відтворення вид. 1955–1984 років. – Л., 2000. – Т. 8.
3. ММС. – Кн. 6766. – Л. 611 [Старицький Ю. М. Лист до Старицької М. М. Від 2 травня 1930 р.]
4. ММС. – Кн. 10310. – РД. – 512. – Арк. 1 [Стешенко О. М. Автобіографічні дані].
5. ММС. – Кн. 16904. – Л. 353 [Стешенко Я. І. Лист до родини].

6. *Набок, С. В.* Ярослав Стещенко : життєвий шлях і творчий доробок [Текст] / С. В. Набок // *Іст. журнал.* – 2008. – № 2. – С. 95–103.
7. РНБ. – Ф. 840. – Од. зб. 80. – 4 арк. [Чистяков Б. Д. Листи до Стещенко Я. І.].
8. РНБ. – Ф. 840 (Чистякова Б. М.) – Од. зб. 191. – 24 арк. [Стещенко Я. І. Листи до Чистякова Б. Д.].
9. *Сарана, Ф. К.* Стещенко Ярослав Іванович [Текст] / Ф. К. Сарана // *Укр. Радянська Енцикл.* – 2-е вид. – К., 1983. – Т. 10.
10. *Стрішенець, Н. Я.* Стещенко – бібліограф української книги [Текст] / Н. Я. Стрішенець // *Проблеми вдосконалення каталогів наукових бібліотек : матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 14–17 жовтня 1997 р.).* – К., 1997. – С. 136–137.
11. *Стрішенець, Н. Я.* Ярослав Стещенко : «...Чекати на мене... божевільна і марна вигадка» [Текст] / Н. Я. Стрішенець // *Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського.* – 1999. – Вип. 2. – С. 95–106.
12. *Український радянський енциклопедичний словник [Текст].* – К. : АН УРСР, 1968. – Т. 3.
13. *Хорунжий, Ю.* Великий родовід [Текст] / Юрій Хорунжий // *Дзеркало тижня.* – 2001. – № 3.
14. ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 55066 [Слідча справа Стешка Я. І., 1929 р.].

Кірієнко О. В. Листування Ярослава Стещенко з Борисом Чистяковим як джерело до життєпису українського бібліографа (Дослідження матеріалів рукописного відділу Російської національної бібліотеки у Санкт-Петербурзі).

Ключові слова: листування, епістолярій, джерело, біографія, бібліограф, книгознавство, література, екслібриси, вчений, спілкування, дослідження.

У статті вперше введено до наукового обігу та проаналізовано листування відомого українського бібліографа, нащадка знаного роду Старицьких Я. І. Стещенко з лєнінградським ученим Б. М. Чистяковим. Цей епістолярій, що зберігається нині у фондах Музею видатних діячів української культури Лєсі Українки, Миколи Лисєнка, Панаєа Саксаганського та Михайла Старицького в Києві, є цінним джерелом при реставрації життєвого шляху бібліографа, необхідним доповненням при дослідженні його наукової діяльності та життя родини Старицьких загалом. Автор наголошує на потребі наукової оцінки внеску Я. Стещенко у розвиток вітчизняної бібліографії на основі виявлення та систематизації джерельної бази дослідження життя та діяльності книгознавця та ретельного вивчення його архіву.

Kirienko O. V. Correspondence of Yaroslav Steshenko with Borys Chystyakov as a source of biography of Ukrainian bibliographer (studies of materials of manuscript department in National Russian library, St. Petersburg).

Key words: correspondence, epistolary, source, biography, bibliography scientist, book science, literature, ex libris, scientist, communication, research .

The article introduced and analyzed the correspondence of the famous Ukrainian bibliography scientist, descendant of famous Staritskyi family Y. I. Steshenko with Leningrad scientist B. M. Chystyakov. This correspondence which is currently stored in funds of the Museum of prominent figures of Ukrainian culture Lesya Ukrainka, Mykola Lysenko, Panas Saksaganskyi and Mykhailo Starytskyi in Kyiv, is a valuable source of restoration of life of the bibliography scientist, necessary addition for the research of his scientific activities and life events of Staritsky family in general. The author emphasized the necessity of scientific evaluation of Y. Steshenko contribution in the development of state bibliography science on the basis of detection and systematizing of resources basis of the research of life and achievements of the book scientist and thorough study of his archives.

Кириенко О. В. Переписка Ярослава Стешенка с Борисом Чистяковым как источник к жизнеописанию украинского библиографа (Исследование материалов рукописного отдела Российской национальной библиотеки в Санкт-Петербурге).

Ключевые слова: переписка, эпистолярый, источник, биография, библиограф, книговедение, литература, экслибрисы, ученый, общение, исследование.

В статье впервые введена в научное обращение и проанализирована переписка известного украинского библиографа, потомка рода Старицких Я. И. Стешенка с ленинградским ученым Б. Г. Чистяковым. Этот эпистолярый, хранящийся в настоящее время в фондах Музея выдающихся деятелей украинской культуры Леси Украинки, Николая Лысенко, Панаса Саксаганского и Михаила Старицкого в Киеве, является ценным источником при реставрации жизненного пути библиографа, необходимым дополнением при исследовании его научной деятельности и жизни семьи Старицких в целом. Автор указывает на востребованность научной оценки вклада Я. Стешенка в развитие отечественной библиографии на основе выявления и систематизации источниковой базы исследования жизни и деятельности книговеда и тщательного изучения его архива.